

Investigation of "Numbers" article in Oliver Leaman's Encyclopedia of the Quran*

Mohsen Khoshfar¹

Masoud Shamabadi²

Abstract

"Numbers" article, From the Christian Orientalist, Mrs. Afnan H. Fatani, published in Oliver Leaman's Encyclopedia of Qur'an. By referring to verses from the Holy Qur'an, the author tries to obtain the view of the Holy Quran about numbers to some extent and examines the claim of mathematical and numerical miracles in the Qur'an and reflects the wonderful order of the numbers in the Holy Qur'an. The present study examines the strengths and weaknesses of this article in terms of structure and content. Using the proper translation of the Qur'an and documenting the contents to the verses of the Qur'an and referring to the Qur'anic subtle substances are some of the positive points of the article. In contrast, there are structural flaws such as: the lack of study of the word "number" and its meaning and content flaws such as: the undocumented nature of the material, the incorrect generalization of one view to all Muslims, and the confusion between the amazing numbers of the Qur'an and the miracle of the Qur'an. Also, in this article, we have tried to solve these problems by providing additional materials.

Keywords: Numbers, Numerical Miracle, Orientalists, Oliver Leaman Quran Encyclopedia, Afnan H. Fatani.

---

*. **Date of receiving:** 14 August 2019, **Date of approval:** 3 May 2020.

1. PhD in Comparative Interpretation of the Al-Mustafa International University: mohsenkhoshfar@yahoo.com.

2. Corresponding Author.

بررسی مقاله «اعداد» در دایرةالمعارف قرآن الیورلیمن*

محسن خوش فر^۱ و مسعود شم آبادی^۲

چکیده

مقاله «اعداد» (Numbers)، از مستشرق مسیحی خانم افنان اچ فتانی، در دایرةالمعارف قرآن الیور لیمن به چاپ رسیده است. نویسندگان با مراجعه به آیات قرآن کریم سعی دارند تا حدودی دیدگاه قرآن کریم را درباره اعداد به دست آورد و ادعای اعجاز ریاضی و عددی در قرآن را بررسی و نظم شگفت انگیز اعداد موجود در قرآن را منعکس نماید. پژوهش حاضر به بررسی نقاط قوت و ضعف این مقاله، به لحاظ ساختاری و محتوایی می پردازد. بهره گیری از ترجمه مناسب قرآن و مستند بودن مطالب به آیات قرآن و اشاره به لطایف قرآنی از نکات مثبت مقاله است. در مقابل، اشکالات ساختاری همچون عدم بررسی واژه و معنای «عدد» و اشکالات محتوایی چون مستند نبودن مطالب به منابع، تعمیم نادرست یک نظر به همه مسلمانان و خلط میان شگفت انگیزی اعداد قرآن با اعجاز قرآن بر این مقاله وارد است. همچنین در این مقاله سعی شده است با ارائه مطالب تکمیلی این اشکالات مرتفع گردد.

کلیدواژگان: اعداد، اعجاز عددی، مستشرقان، دایرةالمعارف قرآن الیور لیمن، افنان اچ فتانی.

*. تاریخ دریافت: ۱۳۹۸/۰۵/۲۳ و تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۰۹/۱۳.

۱. استادیار گروه حدیث جامعة المصطفى العالمية: mohsenkhoshfar@yahoo.com

۲. دانشجوی دکتری رشته قرآن و مستشرقان جامعة المصطفى العالمية (نویسنده مسئول): modafe_68@yahoo.com

***

«قدردانی»

«از کسانی که در انتخاب موضوع یا پروازاندن ایده به نویسنده کمک کرده اند نهایت تقدیر و تشکر را دارم.»

مقدمه

مدخل «اعداد» (Numbers)، به قلم خانم افنان اچ. فتانی (Afnan H. Fatani) از مداخل دایرةالمعارف قرآن به سر ویراستاری البور لیمن است که به بررسی اعداد در قرآن پرداخته است. فتانی دکترای خود را در رشته زبان‌شناسی در دانشگاه ملک عبدالعزیز عربستان سعودی به پایان رسانده است. حوزه تحقیقاتی وی در زمینه ادبیات عرب، انسان‌شناسی، زبان‌شناسی اجتماعی و مطالعات قرآنی است.

پژوهش حاضر درصدد بررسی این مدخل است و امید است که در پایان این پژوهش که به شیوه درون‌متنی انجام شده است، پاسخ روشنی برای سؤالات ذیل به دست آید:
- این مقاله به لحاظ ساختاری تا چه میزان، از معیارهای استاندارد یک مدخل دایرةالمعارف خوب برخوردار است؟

- مقاله موردبررسی، به لحاظ محتوا (صحت، جامعیت و پرداختن به مسائل اساسی) در چه جایگاهی قرار دارد؟
- میزان قرابت مطالب این نوشتار، به اندیشه‌های اسلامی و دیدگاه‌های شیعه تا چه اندازه‌ای است؟

۱. معرفی اجمالی کتاب «دائرةالمعارف قرآنی» البور لیمن

این دانشنامه با عنوان «قرآن: یک دائرةالمعارف» (The Qur'an: An Encyclopedia) شناخته شده است و یکی از دائرةالمعارف‌های انگلیسی‌زبان در زمینه قرآن مجید است که توسط اسلام‌شناسان غربی و شرقی، با سر ویراستاری پروفیسور البور لیمن در سال ۲۰۰۵ میلادی نوشته شده و در یک جلد توسط انتشارات راتلج در آمریکا و کانادا منتشر شد. این دانشنامه با ۴۶۸ مدخل اصلی و ارجاعی در ۸۰۰ صفحه توسط ۸ نفر عضو هیئت تحریریه و چهل‌وسه نگارنده بین‌المللی که از اساتید دانشگاه‌های ۱۴ کشور جهان تدوین شده که متن اصلی آن را به ترتیب حروف الفبایی انگلیسی (Z - A) نگاشته شده است. عده‌ای از نویسندگان این کتاب مسلمان و عده‌ای نیز غیرمسلمان هستند. عده‌ای از نویسندگان هم افرادی هستند که به هیچ دینی اعتقاد ندارند، ولی همه آن‌ها درباره قرآن کریم کنجکاوند.

بر اساس نظریه برخی از دانشمندان و محققان، این کتاب به‌عنوان دومین دائرةالمعارف که توسط مستشرقان پیرامون قرآن مجید به چاپ رسیده، شناخته شده است. بررسی‌های انجام شده نشان می‌دهد که بسیاری از این مداخل‌های این کتاب گاه به‌صورت علمی و مفصل پرداخته شده است و گاه مداخل‌هایی نیز وجود دارند که مفاهیم و نظریات مربوط به آن را به‌طوری مختصر بیان کرده است.

بنابراین کم بودن حجم مدخل، ساده بودن زبان، ارائه بیشتر مدخل‌ها با واژه‌های قرآنی و توجه نسبی به مکتب تشیع و برخی شخصیت‌های آن، از نقاط قوت و مثبت این کتاب است. همچنین عدم ذکر منابع در اواخر برخی مدخل‌ها، کم‌توجهی به مفاهیم مهم قرآن و نداشتن نظام جامع در مدخل‌ها، از نقاط ضعف و کاستی‌های این کتاب به شمار می‌آید. لازم به ذکر است که این کتاب «دائرةالمعارف قرآنی»، تاکنون به‌طور کامل به زبان‌های دیگر دنیا ترجمه نشده است، ولی از ابتدا تا زمان معاصر تحقیقات و پژوهشی علمی فراوانی پیرامون برخی از مدخل‌های آن توسط اندیشمندان و محققان انجام شده است (ر.ک: علوی‌مهر، محمدبلو، بررسی مدخل «وحی» در دایرةالمعارف اولیور لیمن، قرآن‌پژوهی خاورشناسان، دوره ۱۴، شماره ۲۷، پاییز و زمستان ۱۳۹۸).

۲. گزیده ترجمه مقاله

فتانی، مدخل «اعداد» را این‌گونه آغاز می‌کند: در قرآن، اعداد دارای اهمیت‌اند، زیرا اساساً اعداد نیز به‌مثابه معجزات یا آیات اراده لایتناهی خداوند تلقی می‌شوند. باید به خاطر داشت که مسلمانان قرآن را یک معجزه عددی می‌دانند که هنوز هم از نظر علمی صحیح است.

نگارنده در ادامه گفته است: به نظر می‌رسد، تقارنی شگفت‌انگیز در واج‌ها، کلمات و آیات ۱۱۴ سوره قرآن وجود داشته باشد. در مطالعات جدید، استفاده زیادی از روش‌های شمارشی و سنجش‌های آماری برای مقدارسنجی دقیق و رمزگشایی از این تقارن مشهود انجام گرفته است.

از دیدگاه نگارنده یکی از این مطالعات، کوششی است در جهت اثبات این مطلب که عدد نوزده (مدر/۳۰)، مضرب مشترک نظام ریاضی قرآن؛ یعنی بخشی از یک رمز ریاضی در سراسر قرآن است (Khalifa, 1992: 375-6). این نکته بدین قرار است که وقتی همه اعداد مذکور در قرآن را با هم جمع کنیم، حاصل جمع آن‌ها برابر ۱۶۲۱۴۶ است؛ که بر عدد ۱۹ قابل تقسیم است؛ یعنی $162146 = 19 \times 8534$. موارد دیگری از رمز نوزده عبارت است از ۱۱۴ سوره که برابر است با 19×6 . اولین آیات معروفی که نازل شده‌اند (علق/۱-۵)، دارای ۱۹ کلمه و ۷۶ حرف‌اند که برابر است با 19×4 . سوره ۹۶، اولین سوره در توالی زمانی، دارای ۱۹ آیه است. مطالعات کمی در مورد واژگان قرآن نیز ارزش‌های عددی جالبی به دست داده است. به‌عنوان مثال بررسی سویدان نشان می‌دهد که تعداد کلمات اصلی متضاد، دقیقاً برابر است: مثلاً هر یک از کلمات «الحیة» و «الموت» ۱۴۵ مرتبه به‌کاررفته است؛ همین نظر در مورد «الدنیا» و «الآخرة» صادق است؛ زیرا هر یک ۱۱۵ مرتبه به‌کاررفته است. شاید توجه به این امر نیز جالب باشد که کلمه «شهر» (یعنی ماه) ۱۲ بار و کلمه «الیوم» (روز) ۳۶۵ بار در قرآن آمده است.

نگارنده در ادامه مطلب می‌گوید: قرآن با این همه تقارن و دقت که در واقع معجزه‌ای از جانب خداست؛ دلیل دیگری در مقابل اعراب آن زمان قرار داده است. بنا بر احادیث، آشکارترین معجزه پیامبر ﷺ، سفر شبانه او به مسجدالاقصی و در ادامه، معراج او به آسمان هفتم بود که عرش آسمانی الهی و درخت شگفت‌انگیز سدر در آن قرار دارد. با مراجعه به سوره‌ای که این سفر شگفت‌انگیز را شرح می‌دهد، آشکارترین بیان اهمیت اعداد را در قرآن خواهیم یافت:

«و شب و روز را دو نشانه (آیتین) قرار دادیم، نشانه شب را تیره‌گون و نشانه روز را روشنی‌بخش گردانیم تا در آن فضلی از پروردگارتان بجوید و تا شماره سال‌ها و حساب (عمرها و رویدادها) را بدانید و هر چیزی را به روشنی باز نمودیم.» (اسراء/۱۲).

این آیات در واقع، بیان مفهوم زمان است و این اعداد که ارتباط پیچیده‌ای با هم دارند، در طول زمان مکرراً در قرآن مورد اشاره قرار گرفته است.

نویسنده به دیدگاه قرآن کریم پیرامون اعداد قرآن کریم اشاره نموده و گفته است: در زبان عربی، اساساً دو کلمه در مقابل کلمه «شماره» وجود دارد: «رقم» (جمع آن ارقام) و «عدد» (جمع آن اعداد). قرآن تنها از کلمه اخیر استفاده می‌کند. اسم «عدد» و مشتقات ریشه فعلی «عَدَّ» (شمردن) بیش از بیست و پنج بار در قرآن به کار رفته است. در غالب موارد، در پی این کلمه، یک عدد خاص به کار رفته که در مجموع، سی عدد مختلف در قرآن ذکر شده است (الیور لیمن، دایرةالمعارف قرآن: ۷۴).

در خلال این سرفصل‌ها، نویسنده مطالبی را بیان می‌کند که در بررسی ساختاری مقاله، برخی از آن‌ها مورد اشاره، نقد و بررسی قرار می‌گیرد.

۳. نقاط قوت مقاله

الف. نقاط قوت ساختاری

اول. شروع مناسب

این مقاله با مقدمه خوب، کافی و مناسبی شروع شده و در ادامه بحث اصلی و محوری بدون حاشیه‌پردازی، خلاصه و مفید اشاره نموده است.

دوم. مستند بودن مطالب به آیات قرآن

یکی از نکات جالب‌توجه در این مقاله، مستند بودن مطالب و تعداد ارجاعات به آیات قرآن کریم است، به طوری که نگارنده مطالب خود را به یک یا چند آیه ارجاع می‌دهد. برای مثال، برای بیان اهمیت و جایگاه اعداد در قرآن به آیه ۱۲ سوره اسراء اشاره کرده است:

﴿وَجَعَلْنَا اللَّيْلَ وَالنَّهَارَ آيَاتَيْنِ فَمَحَوْنَا آيَةَ اللَّيْلِ وَجَعَلْنَا آيَةَ النَّهَارِ مُبْصِرَةً لِتَبْتَغُوا فَضْلًا مِّن رَّبِّكُمْ وَلِتَعْلَمُوا عَدَدَ السِّنِينَ وَالْحِسَابَ وَكُلَّ شَيْءٍ فَصَّلْنَاهُ تَفْصِيلًا﴾. (الإسراء/۱۲)

ب. نقاط قوت محتوایی

اول. ترجمه مناسب آیات قرآن کریم

یکی از نقاط قوتی که به لحاظ محتوایی می‌توان برای این مقاله برشمرد، بهره‌گیری از ترجمه نسبتاً مناسب برای آیات قرآن کریم است، به‌عنوان مثال: ترجمه آیه ۱۲ سوره مبارکه اسراء. به نظر می‌رسد، ترجمه‌ای که نویسنده مدخل بر آیات قرآن به دست آورده است، به ترجمه‌ای که یک مسلمان شیعی ارائه کرده، نزدیک است. این ویژگی سبب می‌شود که در بحث اعجاز قرآن تا حد امکان از بدفهمی‌های ناشی از ترجمه ناصحیح جلوگیری شود. بنابراین اگر اشکالاتی به این مقاله وارد باشد، ناشی از ترجمه غلط و مغرضانه از آیات قرآن کریم نیست، بلکه به عواملی برمی‌گردد که در این پژوهش به برخی از آن‌ها اشاره می‌شود.

دوم. اشاره به لطایف و ظرافت اعداد در قرآن کریم

از نکات مثبت این مقاله، اشاره به ظرافت و شگفت‌انگیزی اعداد در قرآن کریم که از مهم‌ترین مباحث این پژوهش است و آن هم به‌طور مستقل و جداگانه سخن گفته است، از جمله: «یکی از این مطالعات، کوششی است که در جهت اثبات آن‌که عدد نوزده (مدثر/۳۰)، مضرب مشترک نظام ریاضی قرآن؛ یعنی بخشی از یک رمز ریاضی در سراسر قرآن است». «عدد هفت جمعاً بیست‌وهشت بار ذکر شده است. بدیهی است این امر به دلیل تکرار موضوعات آشنایی مانند هفت‌آسمان، هفت دریا و هفت نفر اصحاب کهف، هفت گاو و رؤیای فرعون و هفت روز (تدبید توفنده‌ی کشنده) (حاقه/۷) است. به‌علاوه مفاهیم قرآنی متمایز دیگری نیز هست، مانند هفت «مثنی» (هفت آیه تکرار شده)؛ هفت دروازه دوزخ، هشت فرشته که عرش الهی را بر دوش حمل می‌کنند (حاقه/۱۷). زنجیر هفتاد ذراعی دوزخ و هفتاد بار درخواست عفو (توبه/۸۰)». «شاید دومین عدد آشنا، عدد دوازده باشد که دوازده ماه سال، دوازده ستاره در رویای یوسف و دوازده قبیله اسرائیل را شامل می‌گردد.»

ع. نقاط ضعف مقاله

الف. نقاط ضعف ساختاری

اول. نداشتن واژه‌شناسی و معنای اصطلاحی کلیدواژه «اعداد»

یکی از مواردی که در هر مقاله‌ای شایسته بررسی است، معنای لغوی و اصطلاحی اصلی‌ترین کلیدواژه است؛ اما در این مقاله، نویسنده به اهمیت «اعداد در قرآن» در یک سطر بسنده کرده و به معنای لغوی و اصطلاحی آن نپرداخته است، درحالی‌که «اعداد» از مباحث علمی که در قرآن بدان اشارت رفته، آیات مربوط به اعداد و ریاضیات است که برخی آن را تحت عنوان اعجاز ریاضی و نظم قرآن مطرح نموده‌اند.

بررسی مفهوم شناسی اعداد

عد: «عَدَدْتُ الشَّيْءَ عَدًّا»؛ یعنی آن را شمردم و محصور نمودم.
خداوند در سوره مریم می‌فرماید: ﴿فَلَا تَعْجَلْ عَلَيْهِمْ إِنَّمَا نَعُدُّ لَهُمْ عَدًّا﴾ (مریم/۸۴)؛ «پس درباره آنان شتاب مکن؛ ما آن‌ها (و اعمالشان) را به دقت شماره می‌کنیم». یعنی افراد شمرده شده و دارای عددی معلوم است (فراهیدی، کتاب العین، ۱۴۱۰: ۱/۷۹).

ابن فارس در این مورد می‌نویسد: «عین و دال» دارای اصل صحیح و منحصر به فردی است که دو معنا را می‌رساند: نخست. احصاء به مفهوم اتمام شمارش که جمع آن اعداد است؛ دوم. اعداد به مفهوم آماده کردن و فراهم نمودن (ابن فارس، معجم مقاییس اللغة، ۱۴۰۴: ۴/۲۹).

راغب اصفهانی در دو جا، این کلمه را به کار برده است:
- ذیل کلمه حسب، به صورت کوتاه و مختصر به این مفهوم «استعمال عدد» اشاره نموده است (راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، ۱۴۰۴: ۱۱۶).

- در ذیل کلمه «عدّ»، به تفصیل ریشه این کلمه را بررسی می‌نماید. از نظر او، عدد آحاد مرکبه یا ترکیب آحاد است و «عدّ» به معنای پیوند و اتصال برقرار کردن اعداد به یکدیگر است (همان: ۳۲۴).

بعضی دیگر از واژه‌شناسان همچون ابن‌درید (م ۳۲۱ ق) (ابن‌درید، جمهرة اللغة، بی‌تا: ۱/۷۴)، جوهری (م ۳۹۳ ق) (جوهری، الصحاح، ۱۴۰۷: ۲/۲۰۵)، ابن‌منظور (۷۱۱ ق) (ابن‌منظور، لسان العرب، ۱۴۰۵: ۳/۲۸۱)، فیومی (م ۷۷۰ ق) (فیومی، المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی، ۱۴۰۵: ۳۹۵)، طریحی (م ۱۰۸۵ ق) (طریحی، مجمع البحرین، ۱۳۷۵: ۳/۹۸)، زبیدی (م ۱۲۰۵ ق) (زبیدی، تاج العروس، بی‌تا: ۸/۳۶۷)، قرشی (قرشی، قاموس قرآن، ۱۳۶۱: ۴/۲۹۹) نیز دو معنا را ذکر کرده‌اند. اما برخی دیگر همچون زمخشری (م ۵۳۸) (زمخشری، اساس البلاغه، ۱۹۲۲: ۴۱۰)، ابن‌اثیر (م ۶۰۶ ق) (ابن‌اثیر، النهایة فی غریب الحدیث، ۲۰۰۱: ۳/۱۸۹)، صرفاً معنای احصاء را آورده‌اند. سید علی‌خان مدنی (م ۱۱۲۰) نیز تنها معنای احصاء را آورده است. (ابن‌المعصوم مدنی، الطراز الاول و الکناز لما علیه من لغة العرب المعمول، ۱۴۳۱: ۶/۶۹).

حسن مصطفوی نیز از واژه‌شناسان معاصر معتقد است: اصل یگانه در معنای این ماده، احصاء همراه با جمع است که با این دو قید از معانی همگونش چون حصی و حسب و ... متفاوت می‌شود (مصطفوی، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، ۱۳۶۸: ۸/۵۰) و استفاده از حساب و احصاء در تعریف این ماده از باب تضییق در لغت است (همان: ۸/۵۱). از این رو، می‌توان چنین گفت: معنای اصلی این کلمه، احصاء است که آماده‌سازی و فراهم نمودن در حقیقت نوعی شمرده است (قرشی، قاموس قرآن، ۱۳۶۱: ۴/۲۹۹).

با دقت در معانی فوق الذکر می توان گفت:

«عدد» کمیتی است که از یکی ها گردآمده است و به چیزی که در ذات و اصالتاً متعدد است، اختصاص پیدا می کند، پس «یک» عدد نیست، زیرا تعدد ندارد (فیومی، المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی، ۱۴۰۵: ۳۹۵). عدد در لغت عرب، آن چیزی است که در جواب سؤال «کَم» می آید که در پاسخ آن یک و دو نیز می توان آورد و در نزد ریاضی دان ها، کمیت حاصل از اتحاد و گرد هم آمدن مجتمع است یا آنچه بیشتر از یک باشد. ایان رو، یک، عدد نیست (ابن المعصوم المدنی، الطراز الاول و الکناز لما علیه من لغة العرب المعمول، ۱۴۳۱: ۷۶/۶).

در اصطلاح، عدد کمیت صور اشیاء در نفس شمارنده آن است و عدد یک، اصل عدد و مبدأ شمارش اعداد است (اخوان الصفا، رسائل اخوان الصفا و خلان الوفاء، ۱۴۲۶: ۴۶/۱).

در اصطلاح، معانی متعددی برای عدد آمده است که اختلاف نظرانی را در این زمینه می توان یافت. برای مثال، نظام الدین نیشابوری (م ۷۲۸ ق) می گوید: عدد کمیتی است که بر «یک» و آنچه از آن گرد می آید، اطلاق می گردد. برخی دیگر نیز اعتقاد دارند که عدد، قسم کمیت است که کمیت خود به ذات تقسیم می شود و عدد «یک» به ذات تقسیم پذیر نیست. از این رو، جزو اعداد به شمار نمی آید. (همان: ۳۰۱/۲). برخی می گویند: عدد عبارت است از کمیتی که از احاد ترکیب شده و «یک» جزو آن نیست (همان).

با تعمق در آراء دانشمندان یونانی، می توان گفت: اولین تعریف عدد به طالس برمی گردد. عدد را همچون آحادی از واحدها تعریف کرده است. اقلیدس عدد را کثرتی از واحدها می داند و فیثاغورث نیز مبنای اعداد را از «یک» می دانند. ارسطو نیز این گونه عقیده داشت که «یک» طوری به حساب می آید که انگار خودش عدد نیست، بلکه اصل عدد است (لیتل هیث، تاریخ ریاضیات یونان، ۱۳۸۱: ۳۹).

ب. نقاط ضعف محتوایی

اول. جامع نبودن مطالب و نپرداختن به مسائل مهم در بحث «اعجاز»

یکی از مهم ترین ویژگی های دایرةالمعارف استاندارد، آن است که اطلاعات نسبتاً جامعی در موضوعات مختلف حوزه آن دایرةالمعارف ارائه دهد؛ چراکه دایرةالمعارف خلاصه معارف بشری در یک رشته یا همه رشته هاست و از جمله ویژگی های آن باید ارائه اطلاعات جامع در یک موضوع باشد، به طوری که محقق را از منابع فرعی بی نیاز کند (رضایی اصفهانی، بررسی دایرةالمعارف قرآن لیمن، ۱۳۸۵: ۱)؛ اما این نکته در این مقاله مورد نظر مورد غفلت قرار گرفته است. نویسندگان در ابتدای مقاله تنها به ذکر ضرورت و اهمیت مختصری از اعداد در قرآن اکتفا می کند، نمونه دیگر عدم جامعیت این مقاله اشکالات اعجاز عددی قرآن کریم است.

بنابراین به نظر می‌رسد که بهتر بود، نگارنده به جای پرداختن به موضوعات درجه دومی، همچون اعجاز عددی، به موضوعات مهم‌تری چون راز و ارتباط این اعداد که از دیرباز ذهن دانشمندان مسلمان را به خود مشغول داشته است، می‌پرداخت (ر.ک: رضایی اصفهانی، علوی مهر، بررسی اعجاز قرآن در دانشنامه قرآن الیور لیمن، قرآن پژوهی خاورشناسان، دوره ۱۳، شماره ۲۴، بهار و تابستان ۱۳۹۷).

دوم. مستند نبودن مطالب به منابع و تعمیم نادرست به همه مسلمانان

یکی از اشکالاتی که به‌طورکلی بر دایرةالمعارف قرآن الیور لیمن وارد است، عدم استناد کافی به منابع و مآخذ، به‌ویژه به آراء و منابع شیعه است. درحالی‌که اندیشه دینی شیعه، به دلیل برخورداری از عنصر عقل‌گرایی دارای تحلیل‌ها و برداشت‌های ناب و عقل‌پسندی است که هر تشنه معارفی را سیراب می‌کند (مؤدب، مقاله نقد دایرةالمعارف قرآن لیمن بر اساس آراء و مبانی شیعه، ۱۳۸۷: ۲۳). در مقاله موردبررسی نیز این امر نادرست به همه مسلمانان نسبت داده شده است که باید به خاطر داشت که مسلمانان قرآن را یک معجزه‌ی عددی می‌دانند. درحالی‌که در ادامه خواهیم دید که این نظریه در میان مسلمانان و به‌ویژه شیعیان نیز مخالفانی دارد.

سوم. تأکید بر اعجاز عددی قرآن

مقاله «اعداد» تأکید زیادی بر اعجاز عددی قرآن دارد. درست است که نظم ریاضی قرآن شگفت‌انگیز است؛ اما ادعای اعجاز عددی و نظم ریاضی قرآن، موافقان و مخالفانی داشته و دارد (ر.ک: رضایی اصفهان، علوم قرآن ۲، ۱۳۹۲: ۵۰۰-۵۱۷). این نظریه که نشانگر نظم ایجازگونه عددی و ریاضی قرآن کریم است، در میان محققان، نخستین بار کسی که به‌طور صریح این نظریه را مطرح کرد، دکتر رشاد خلیفه (ت ۱۹۹۰ م) شیمیدان مصری مقیم آمریکا بود. او به مدت چهار سال پژوهش در پیرامون قرآن و با استفاده از رایانه تحقیق کرد و دستاوردهای خود را در سال ۱۳۵۱ شمسی در اختیار رسانه‌های گروهی و مطبوعات و روزنامه‌ها گذاشت. کتاب وی نیز تحت عنوان «معجزه القرآن الکریم» در سال ۱۹۸۳ م در بیروت منتشر شد و به زبان انگلیسی در کشور آمریکا منتشر شد.

آنچه باعث شهرت دکتر رشاد خلیفه در دنیا گشت؛ همین نظریه اعجاز عددی قرآن و موضوع عدد ۱۹ و حروف مقطعه در قرآن است. دکتر رشاد خلیفه معتقد است: کلید رمز اعجاز قرآن، عدد ۱۹ است که برابر تعداد حروف «بسم الله الرحمن الرحیم» است و این آیه که کلید معجزه همیشگی قرآن می‌دانست که بر قلب مبارک پیامبر اکرم ﷺ نازل شده است. وی درصدد اثبات اعجاز قرآن به دنبال معانی و اسرار حروف مقطعه قرآن نیز رفت و به کمک رایانه به نتایج و دستاوردهایی در این زمینه رسید

که به برخی از آن‌ها اشاره می‌کنیم:

- نسبت حروف «ق» در سوره‌ی مبارکه قاف از تمام سوره‌های قرآن کریم بیشتر است.
- تکرار حروف «ص» در سوره‌ی مبارکه «ص» در مجموع حروف سوره از دیگر سوره‌های قرآن بیشتر است.

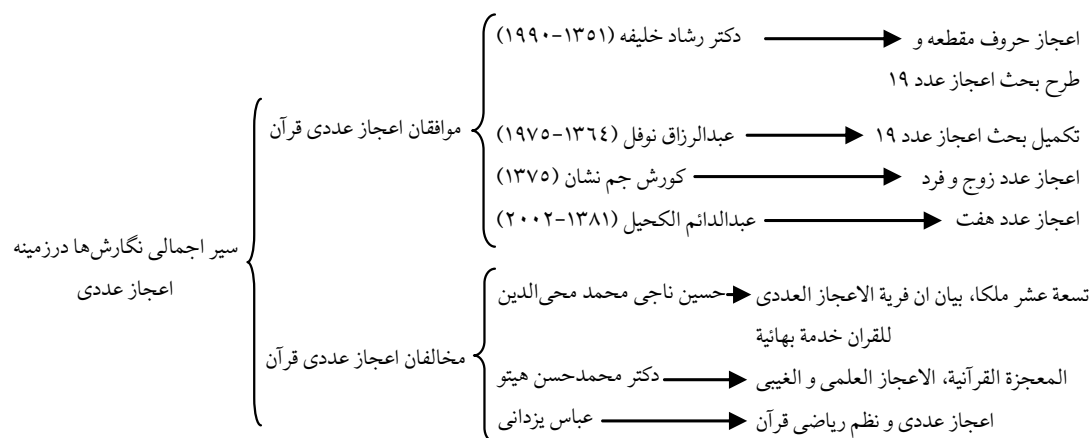
تقریباً مباحث مطرح شده در اعجاز عددی قرآن را می‌توان به سه بخش مهم تقسیم‌بندی کرد:

۱- اعجاز عدد ۱۹؛

۲- حروف مقطعه و ارتباط آن با عدد ۱۹؛

۳- ارتباط و پیوستگی در تکرار الفاظ قرآن.

نتایج این کار تحقیقات مورد استقبال قرآن‌پژوهان قرار گرفت، به‌گونه‌ای که امروزه بحث‌هایی در تأیید یا ردّ نظریه اعجاز عددی وی وجود داشته و کتاب‌ها و مقالات بسیاری در این زمینه به رشته تحریر درآمده است. در نمودار زیر سیر اجمالی این نگارش‌ها نشان داده شده است.

توجه به چند نکته درباره این نظریه ضروری است:

- ۱- قرآن کریم پیوسته خود را کتاب هدایت و ارشاد خوانده و همه‌جا سخن از ذکر و نور و محتوای هدایت‌گر آن است. بنابراین قرآن کتاب ریاضی و یا هر علم دیگری نیست که بخواهیم تمام موضوعات و نظریات جدید علمی را از آن استخراج کنیم و آیاتی همچون: «وَلَا رَطْبٌ وَلَا يَابِسٌ إِلَّا فِي كِتَابٍ مُّبِينٍ» (انعام/۵۹)، دلالت بر هر چیزی که مربوط به رستگاری و هدایت انسان‌ها به قرآن کریم است، پس اگر مطالبی از علوم دیگر در قرآن مطرح می‌شود، به شکل تراوشی و اشاری است که مراد اصلی کلام نیست (معرفت، علوم قرآنی، ۱۳۷۸: ۴۱۴).

۲- همان‌گونه که گفته شد، عده‌ای از پژوهشگران مسلمان به بحث و تحقیق در زمینه اعجاز عددی و تعلیم ریاضی قرآن پرداخته‌اند و کتاب‌ها و مقالاتی زیادی خصوصاً در این قرن نگارش شده و یافته‌های قابل توجه و جالبی رسیده‌اند. بنابراین می‌توان گفت که اعجاز عددی و نظم ریاضی قرآن به شکل اجمالی و به صورت موجبه جزئی ثابت می‌شود و این مسئله چیزی نیست که کسی بتواند آن را منکر شود، بلکه این مسئله حتی مورد قبول مخالفان این نظریه نیز هست. البته این سخن بدان معنا نیست که هر چه موافقان در مورد اعجاز عددی و نظم ریاضی قرآن گفته‌اند، صحیح و قابل قبول است.

۳- پذیرش ادعای اعجاز عددی و نظم ریاضی قرآن، به طور اجمالی دلیل بر مقبولیت تمام مطالبی که در این باره گفته‌اند است. بنابراین، همان‌طور که بعضی اشکالات مخالفان قابل خدشه است، همچنین بعضی از مطالب و موارد موافقان نیز خالی از خطا و اشتباه نیست و بعضی از موافقان این نظریه، به بعضی از اشتباه‌ها و خطاها اعتراف نموده‌اند (ر.ک: بسام نهاد جرار، اعجاز الرقم ۱۹ فی القرآن الکریم، ۱۴۱۴: ۳۱-۲۷).

۴- نظم عددی ریاضی قرآن، سخن عجیب، شگفت‌انگیز و قابل توجه است؛ زیرا فردی اُمّی (درس ناخوانده) طی ۲۳ سال کتابی با نظم خاص ریاضی، محتوایی عالی همراه با فصاحت و بلاغت آورده است آن هم در حالات روانی مختلف، مثل جنگ و صلح و در مکان‌ها و زمان‌های متفاوت؛ نه مثل دانشمندی که فارغ از همه چیز در کتابخانه‌ای با آرامش کتابی منظم تألیف می‌کند. بنابراین مقایسه این کتاب با کتاب‌های بشری با فرض امکان عقلی وجود چنین نظم ریاضی، به هیچ وجه صحیح نیست؛ زیرا غافل از این که اعجاز قرآن - همان‌گونه که از آیات تحدی فهمیده می‌شود - در همه شگفتی‌هایی است که در آن وجود دارد و در کنار هم اعجاز به وجود می‌آید؛ زیرا در آیات قرآن، تحدی به مثل با همه صفات شده است و در هیچ آیه‌ای از قرآن نیامده که ویژگی مهم در آن چیست (طباطبائی، المیزان فی تفسیر القرآن، ۱۴۱۷: ۱/۵۹). پس اعجاز قرآن تنها منحصر به همین اعجاز عددی نیست تا بتوان آن را با نگاشته‌های بشر که احیاناً امکان عقلی دارد، در این مورد شبیه قرآن هستند، مقایسه کرد.

۵- با توجه به این که ادعای اعجاز عددی و ریاضی قرآن بر طبق احاطه کامل بر چیدمان الفاظ، کلمات و حروف قرآن کریم و محاسبه حساب‌شده و دقیق پایه‌گذاری شده است، بنابراین اصل پذیرش و ردّ قطعی تمامی موارد یاد شده در نظریه اعجاز عددی و ریاضی قرآن، نیازی به تبیین و بررسی بیشتر و حساب شده و صرف زمان زیادی برای بررسی همه موارد مذکور است. در نتیجه نظر قطعی دانش‌نامه الیور لیمن بررسی همه جوانب در قرآن به کاری غیرعملی و غیرمنطقی است و مورد قبول همگان نیست.

۶- افراط و تفریط در هیچ کاری صحیح نیست. همان طور که نباید در اثبات مسئله اعجاز عددی قرآن دچار افراط شویم و بخواهیم حدسیات خودمان را بر قرآن تطبیق کنیم، همچنین نباید در نفی آن دچار تفریط شویم و همه چیز را انکار کنیم.

نتیجه

مدخل «اعداد» از دایرةالمعارف قرآن الیور لیمن، دارای محاسن و معایبی به لحاظ ساختاری است. از جمله محاسن ساختار این مدخل، می توان به شروع مناسب و مستند بودن مطلب اشاره کرد. از طرفی معایبی همچون جامع نبودن مطالب و عدم ارجاع به منابع از ضعف های ساختاری این مدخل است. به دلیل عدم مراجعه مؤلف به منابع شیعی، مطابقت کاملی میان مطالب این مدخل با دیدگاه های شیعه نمی توان یافت.

این مدخل به لحاظ محتوایی نیز دارای نقاط قوت و ضعفی است. استفاده از ترجمه مناسب آیات قرآن به عنوان نقطه قوت؛ و در مقابل خلط میان شگفت انگیزی اعداد قرآن با اعجاز عددی قرآن را می توان به عنوان معایب محتوایی این مدخل نام برد.

منابع

۱. قرآن کریم، ترجمه: رضایی اصفهانی، محمدعلی و همکاران، موسسه تحقیقاتی فرهنگی دارالذکر، قم: ۱۳۸۳ ش.
۲. ابن اثیر جزری، مبارک بن محمد، النهایة فی غریب الحدیث و الاثر، دار احیاء التراث العربی، بیروت: ۲۰۰۱ م.
۳. ابن درید، ابوبکر محمد بن حسن، جمهره اللغة، بی نا، بی جا: بی تا.
۴. ابن فارس، ابوالحسین أحمد، معجم مقاییس اللغة، تحقیق عبدالسلام محمد هارون، مکتبه الاعلام الاسلامی، بی جا: ۱۴۰۴ ق.
۵. ابن معصوم همدانی، سید علی، الطراز الاول و الكنز لما علیه من لغة العرب المعمول، تحقیق: موسسه آل البيت لاحیاء التراث، موسسه آل البيت لاحیاء التراث، مشهد: ۱۴۳۱ ق.
۶. ابن منظور، لسان العرب، نشر ادب الحوزه، قم: ۱۴۰۵ ق.
۷. ابوعلی سینا، الالهیات من کتاب الشفاء، تحقیق حسن حسن زاده آملی، مرکز النشر مکتب الاعلام الاسلامی، قم: ۱۳۷۶ ش / ۱۴۱۸ ق.
۸. أحمد نکری، قاضی عبدالنبی بن عبدالرسول، جامع العلوم فی اصطلاحات الفنون ملقب به دستور العلماء، موسسه الاعلمی، بیروت: ۱۳۹۵ ق / ۱۹۷۵ م.
۹. اخوان الصفا، رسائل اخوان الصفا و خلان الوفاء، مؤسسة الأعلمی، بیروت: ۱۴۲۶ ق / ۲۰۰۵ م.
۱۰. نهاد جرّار، بسّام، اعجاز الرقم ۱۹ فی القرآن الکریم، المؤسسة الاسلامیة، بیروت: الطبعة الثانية، ۱۴۱۴ ق.
۱۱. بنخیت، عبدالباسط محمود، اشارات قرآنیة للعلوم الرياضیة و الإعجاز الحاسبی، مراجعه و تقدیم: زغلول راغب نجار، الهیئه المصریة العامه للکتاب، قاهره: ۲۰۰۶ م.
۱۲. پهلوان، منصور و شفیعی، سعید، «ارزیابی و نقد نظریه ای اعجاز عددی قرآن»، دو فصلنامه پژوهش های قرآن و حدیث، دفتر اول، پاییز و زمستان ۱۳۸۸ ش.
۱۳. جوهری، اسماعیل بن حماد، الصحاح، تحقیق: أحمد عبدالغفور عطار، دار العلم للملایین، بیروت: چاپ چهارم، ۱۴۰۷ ق / ۱۹۸۷ م.
۱۴. حر عاملی، محمد بن حسن، وسائل الشیعه، موسسه آل البيت لاحیاء التراث، بیروت: الطبعة الثانية، ۱۴۱۴ ق.

۱۵. خلیفه، رشاد، اعجاز عددی قرآن، ترجمه: سید محمدتقی آیت‌اللهی، انتشارات دانشگاه شیراز، شیراز: دی‌ماه ۱۳۶۵ ش.
۱۶. راغب اصفهانی، المفردات فی غریب القرآن، دفتر نشر کتاب، بی‌جا: ۱۴۰۴ ق.
۱۷. رضایی اصفهانی، محمدعلی، «بررسی دایرة‌المعارف قرآن لیمن»، قرآن‌پژوهی خاورشناسان، پاییز و زمستان ۱۳۸۵ ش.
۱۸. رضایی اصفهانی، محمدعلی، علوم قرآن ۲ (اعجاز قرآن در علوم طبیعی و انسانی)، مرکز بین‌المللی ترجمه و نشر المصطفی، قم: ۱۳۹۲ ش.
۱۹. رضایی اصفهانی، محمدعلی، علوی‌مهر، حسین، «بررسی اعجاز قرآن در دانشنامه قرآن‌الیور لیمن»، قرآن‌پژوهی خاورشناسان، دوره ۱۳، شماره ۲۴، بهار و تابستان ۱۳۹۷.
۲۰. زبیدی، محمد بن محمد مرتضی، تاج العروس، تحقیق: علی شیری، دارالفکر، بیروت: بی‌تا.
۲۱. زمخشری، جارالله محمود بن عمر، اساس البلاغة، دارالکتب المصریه، قاهره: ۱۹۲۲ م.
۲۲. فراهیدی، خلیل بن احمد، کتاب العین، تحقیق مهدی مخزومی و دکتر ابراهیم سامرای، موسسه دارالهجره، بی‌جا: ۱۴۱۰ ق.
۲۳. فیومی، أحمد بن محمد، المصباح المنیر فی غریب الشرح الکبیر للرافعی، موسسه دارالهجره، قم: ۱۴۰۵ ق.
۲۴. علوی‌مهر، حسین، محمدبلو، عبدالقادر، بررسی مدخل «وحی» در دایرة‌المعارف اولیور لیمن، قرآن‌پژوهی خاورشناسان، دوره ۱۴، شماره ۲۷، پاییز و زمستان ۱۳۹۸.
۲۵. قرشی، سید علی اکبر، قاموس قرآن، دارالکتب العلمیه، طهران: چاپ سوم، ۱۳۶۱ ش.
۲۶. طباطبایی، سید محمدحسین، المیزان فی تفسیر القرآن، جامعه مدرسین، قم: ۱۴۱۷ ق.
۲۷. طریحی، فخرالدین بن محمد، مجمع البحرین، نشر مرتضوی، تکه‌ران: ۱۳۷۵ ش.
۲۸. لیمن، الیور، دانشنامه قرآن‌الیور لیمن، انتشارات اطلاعات، تهران: ۱۳۹۳ ش.
۲۹. لیتل هیث، سر تامس، تاریخ ریاضیات یونان، ترجمه: احمد آرام، شرکت انتشارات علمی و فرهنگی، تهران: ۱۳۸۱ ش.
۳۰. مصطفوی، حسن، التحقیق فی کلمات القرآن الکریم، وزارة الثقافة و الإرشاد الاسلامی، تهران: ۱۳۶۸ ش.
۳۱. معرفت، محمد هادی، علوم قرآنی، موسسه فرهنگی انتشاراتی التمهید، قم: ۱۳۷۸ ش.
۳۲. مؤدب، سید رضا، مقاله نقد دایرة‌المعارف قرآن لیمن بر اساس آراء و مبانی شیعه، مجله شیعه‌شناسی، پاییز ۱۳۸۷ ش.

Bibliography

1. The Holy Quran, translated by Rezaei Esfahani, Mohammad Ali et al., Dar al-Dhikr Cultural Research Institute, Qom: 2004.
2. Ibn Athir Jazri, Mubarak Ibn Muhammad, Al-Nahaya Fi Gharib Al-Hadith wa Al-Athar, Dar Al-Ahya Al-Tarath Al-Arabi, Beirut: 2001.
3. Ibn Darid, Abu Bakr Muhammad ibn Hassan, jamhurat al-lughat (Language community), n. p; n. d..
4. Ibn Faris, Abu al-Hussein Ahmad, Dictionary of Comparative Language, research by Abdul Salam Muhammad Harun, Islamic Media School, Bija: 1404 AH.
5. Ibn Masoom Hamedani, Sayyid Ali, The first type and the treasure of the common Arabic language, research: Al-Bayt Institute for the Revival of Heritage, Al-Bayt Institute for the Revival of Heritage, Mashhad: 31 1431 AH.
6. Ibn Manzoor, Arabic language, publishing the literature of the seminary, Qom: 401405 AH.
7. Abu Ali Sina, Theology from the Book of Healing, researched by Hassan Hassanzadeh Amoli, Islamic Publishing Center, Qom: 1376 AH / 1418 AH.
8. Ahmad Nakri, Qazi Abdul Nabi bin Abdul Rasool, Jame 'al-Ulum fi Istilahat al-Fonun, nicknamed by the order of the scholars, Scientific Institute, Beirut: 1395 AH / 1975 AD.
9. Al-Safa Brotherhood, Treatises of the brothers and lovers of loyalty, Scientific Institute, Beirut: 1426 AH / 2005 AD.
10. Nahan Jarrar, Bassam, The Miracle of the Number 19 in the Holy Quran, Islamic Foundation, Beirut: Second Printing, 1414 AH.
11. Bakhit, Abd al-Basit Mahmoud, Quranic references to the sciences of mathematics and the miracle of reckoning, reference and presentation: Zaghloul Ragheb Najjar, Al-Hiyya al-Masriya al-Alam for the book, Cairo: 2006.
12. Pahlavan, Mansour and Shafiee, Saeed, "Evaluation and Critique of the Theory of Numerical Miracle of the Qur'an", Two Quarterly Quarterly of Quran and Hadith Research, First Office, Fall and Winter 2009.
13. Johari, Ismail Ibn Hammad, Al-Sihah, research: Ahmad Abdul Ghafoor Attar, Dar al-Alam for the people, Beirut: fourth edition, 1407 AH / 1987 AD.
14. Hur A'mili, Muhammad ibn Hassan, Wasa'il al-Shi'ah (Shiite means), Alu Al-Bayt Foundation, peace be upon them, for the revival of inheritance, Beirut: Second edition, 1414 AH.
15. Khalifa, Rashad, Numerical Miracle of Quran, translated by Seyyed Mohammad Taghi Ayatollah, Shiraz University Press, Shiraz: December 1986.
16. Ragheb Isfahani, Al-Mufradat Fi Gharib Al-Quran, Daftar Nashr Al-Kitab, Bija: 1404 AH.
17. Rezaei Esfahani, Mohammad Ali, "Study of the Quran: an Encyclopedia by Leaman", The Qur'an from Orientalists Points of View, Fall and Winter 2006.

18. Rezaei Isfahani, Mohammad Ali, Quranic Sciences 2 (Miracle of Quran in Natural and Human Sciences), International Center for Translation and Publication of Mustafa, Qom: 2013.
19. Rezaei Esfahani, Mohammad Ali, Alawi, Hussain, "Study of the Miracle of the Quran in: the Quran: an Encyclopedia by Oliver Leaman", The Qur'an from Orientalists Points of View, Volume 13, Number 24, Spring and Summer 1397.
20. Zubaidi, Mohammad Ibn Mohammad Morteza, Taj Al-Arus, Research: Ali Shiri, Dar al-Fikr, Beirut: Bit.
21. Zamakhshari, Jarullah Mahmoud Ibn Umar, Basis of Rhetoric, Egyptian Library, Cairo: 1922.
22. Farahidi, Khalil Ibn Ahmad, Kitab al-Ain, research by Mehdi Makhzumi and Dr. Ibrahim Samarai, Dar al-Hijra Institute, n. p.: 1410 AH.
23. Fayumi, Ahmad Ibn Muhammad, Al-Misbah Al-Munir in Gharib Al-Sharh Al-Kabir for Rafi ', Dar Al-Hijra Institute, Qom: 1405 AH.
24. Alavi Mehr, Hussein, Mohammad Bello, Abdul Qader, A Study of the Entry of "Revelation" in The Quran: an encyclopedia by Oliver Leaman, The Qur'an from Orientalists Points of View, 14, Number 27, Fall and Winter 1398.
25. Ghorashi, Seyyed Ali Akbar, Dictionary of the Quran, Islamic Library, Tehran: Third Edition, 1982.
26. Tabatabai, Sayyid Muhammad Hussein, the Criterion in the Interpretation of the Qur'an, Society of Teachers, Qom: 1417 AH.
27. Turaihi, Fakhruddin bin Muhammad, Majma' al-Bahrain, Mortazavi Publishing, Tehran: 1996.
28. Leaman, Oliver, The Quran: an encyclopedia, Information Publications, Tehran: 2014.
29. Little Heath, Sir Thomas, History of Greek Mathematics, translated by Ahmad Aram, Scientific and Cultural Publishing Company, Tehran: 2002.
30. Mustafawi, Ihsan, Research in the words of the Holy Quran, Ministry of Culture and Islamic Guidance, Tehran: 1989.
31. Ma'refat, Mohammad Hadi, Quranic Sciences, Al-Tamhid Publishing Cultural Institute, Qom: 1999.
32. Moaddab, Seyyed Reza, Article review of the Leaman Quran Encyclopedia based on Shiite views and principles, Journal of Shiite Studies, Fall 2008.